

Cvičení

Najděte alespoň tři znaky, které má ústav společné s rodinou. Najděte alespoň tři znaky, které odlišují rodinu od ústavu. Své osobní postřehy shrňte na tabuli tak, aby byla patrna, které shodné a rozdílné charakteristiky rodiny a ústavu konstatuje celá skupina studentů přítomná na semináři a jaké jsou čtenosti těchto charakteristik.

Stejným způsobem nejdříve individuálně určete hlavní funkce ústavů a pak udělejte přehled názorů celé skupiny. Při formulaci přehledu se snažte slučovat individuální stanoviska do obecnějších kategorií tak, aby konečný počet funkcí ústavů nepřesáhl deset.

Dodatečně si uvědomte, co rozumíte pod pojmem ústav, a dejte několik příkladů zařízení, která podle vašeho názoru poskytují ústavní péči, a několik příkladů zařízení, která ústavy nejsou, i když jsou jejich klienty lidé v nějakém smyslu hendikepováni. Zformulujte si vlastní kritérium dělení ústavní péči od jiných forem péče.

Definice pojmů

Slovo *instituce* pochází z latinského *institutere* (zařizovat, zřízovat). Označuje se udřezovaný zákon, zvyklost, praxe a také organizace. Instituci je podle sociologie příklad církve, školství, právo, ekonomický systém a také rodina. V tomto významu termín používá v některých evropských jazycích již od 16. století. Teprve o 200 let déji dostává význam "zařízení pro veřejné, výchovné, církevní a jiné účely", kteri současně spojuje s budovou, v níž toto zařízení sídlí.

Slovo *organizace* má kořen řecký (*organon* = nástroj). V sociologii znamená účelové vytvořenou skupinu lidí, jejichž jednání je koordinováno společným . Organizace umožňují efektivnější dosahování cílů než skupiny spojené neformální pouty. Pro organizace jsou příznačné formální hierarchické vztahy, oddělení funkcí osob, která ji vykonává, formálně definovaná pravidla vnitřních i vnějších vztahů organizace se může stát členem sama sobě, sebezáchova může být povýšena nad původní cíl, v takovém případě organizace degeneruje, byrokratizuje se.

Pobytovým zařízením budeme v dalším textu myslet všechny druhy ubytovacího zařízení s výjimkou soukromých bytů a domů. Pobytovým zařízením je hotel, přázdřní kemp, kasárna, klášter, nevěstinec, internát, loď pro dálkové plavby ap. Poř zařízením mají mnoho společných funkcí a rysů s ústavu v užším slova smyslu. (Pro jejich popis v některých pasážích učebnice opíráme.) Ústav se od pobytového zlíší tím, že v něm skupina profesionálních zaměstnanců pečuje o skupinu hendikepovaných lidí. Ústav je zvláštní fenomén: personál je v něm zaměstnán v jakémkoliv jiné organizaci, pro klienty je však ústav dočasnou nebo trvalou nádomova. Tento rozdíl v očekávaních a postojích je ústředním problémem ústavního personálu považuje klienty za objekty své práce. Klienti chtějí být individuálními osobami. V odborné literatuře¹ najdeme dělení modelů ústavní péče podle toho, na jakém je klient hendikepován. Je-li hendikep krátkodobý, mluví se o "klasickém" modelu, jímž je například nemocniční pobyt. Dlouhodobý hendikep přivádí lidi do pracujících podle "rehabilitačního" modelu. Trvalý hendikep vyžaduje model "vzteklý". Zejména v tomto posledním typu péče hrozí naprosté podrobení klientů kratickým pravidlům ústavního řádu, jež z nich může učinit lidi ještě hendikepovanější, než jakými byli před vstupem do péče.

Protože češtině chybí termín podobně široký jaký má angličtina ve výrazu "instituce", a protože překlad německého výrazu "Zögling" (chovaneček) není ve všech případech vhodný, budeme obyvatele ústavu nazývat jednoduše klienty.

Cvičení

Napište seznam deseti organizací, s nimiž jste někdy přišli do styku. Polovina z nich měla být pobytovémi zařízeními nebo ústavu. Upište, jakými institucemi byli lečenské funkce těchto organizací plněny v éře před průmyslovou revolucí.

¹ Patrick, D. L. - Scambler, G. (eds.): *Sociology as Applied to Medicine*. Baillière Tindall, London 1986.

Pokud dobře znáte jeden ústav, pokuste se schématem vystihnout
a) formální hierarchii vztahů,
b) neformální vazby.

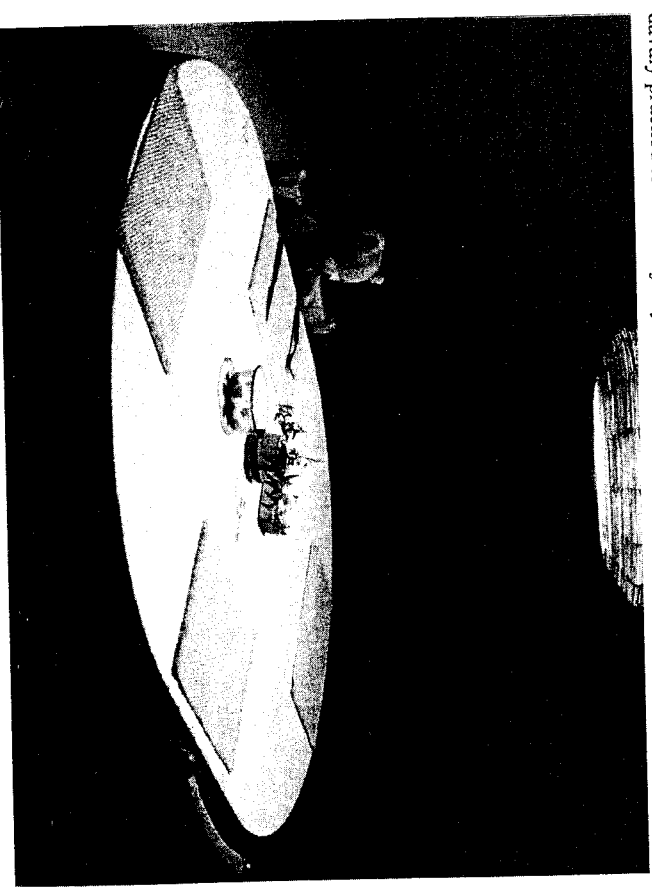
Do schématu pokud možno zahrňte i klienty ústavu.

Max Weber ve své klasické studii² uvádí jako jeden z podstatných znaků moderní organizace i fakt, že žádný zaměstnanec organizace nevlastní materiál ani nástroje, s nimiž pracuje. Navštivte jednu neustavni organizaci a přímo se přesvědčte, zda toto tvrzení platí stoprocentně. Najděte-li v budově organizace předměty, jež jsou osobním vlastnictvím zaměstnanců, pokuste se vysvětlit, proč je tam lidé mají. Proveďte pak totéž šetření v jednom ústavu, zahrňte do něj i klienty ústavu a srovnajte výsledky obou svých pozorování.

Funkce ústavů

Ústav je do jisté míry světem pro sebe, ostrovem soběstačného řádu, v němž je život omezenější a předvidatelnější než v okolním sociálním prostředí. Ústav je spjat s třemi archaickými lidskými zkušenostmi: zkušeností rodiny, zkušeností obce a zkušeností vyhoštění, vyobcování.

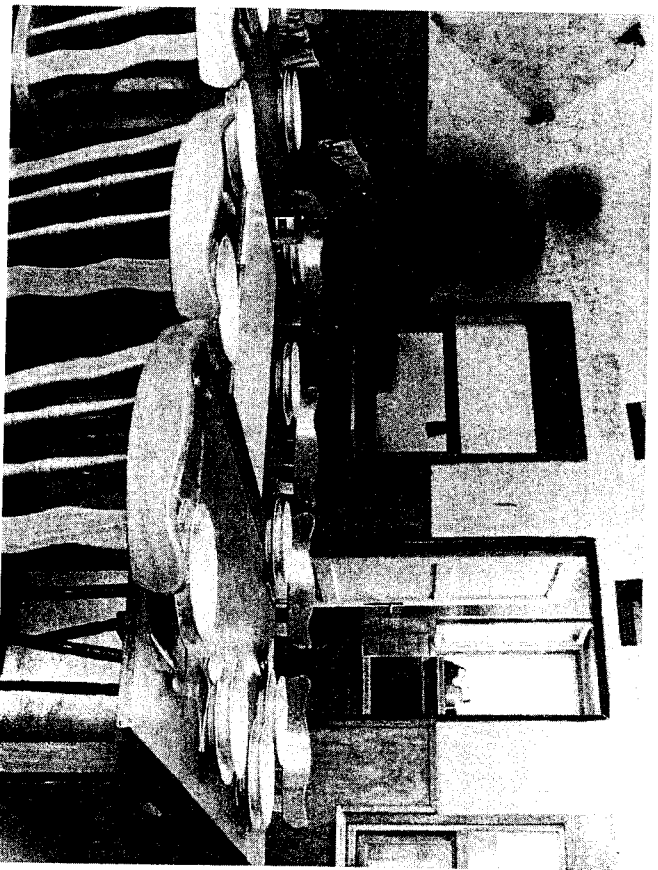
Lidstvo žilo ve starých dobách v hrůze z chaosu. Věřilo, že nějaká nadpřirozená síla tento chaos uspořádala. Lidé se chtěli s touto silou spojit pomocí magických rituálů. Poté, co se asi před 8000 lety začali usazovat, mohli se proti vpádu nepřiznivých, vnějších, temných sil bránit i stavbou pevných domů a chráněných sídel. Od té doby až do nedávna byl osobním středem jistoty vlastní dům a rodina, kolem okruh známých jiných domů a jejich obyvatel (obec), dále se prostíral okruh kultivované přírody (pole, zahrady, louky) a teprve za ním existovala sféra neznámého, ohrožujícího chaosu. V našich zeměpisných podmínkách byl tímto nebezpečným a neznámým okolím až do 12. století prales. Jen při výjimečných příležitostech mohli lidé nechat vtrhnout chaos z vnějšího světa dovnitř a s jeho pomocí obrodit společnost. Většina lidských rituálů má povahu udržovací, má jimi být zachován, potvrzen a zabezpečen stávající stav. Jen některé rituály jsou transformující, ty mají usnadňovat změnu a ty také nechávací přijít na scénou chaotické, temné síly. Římské saturnálie i náš karneval jsou pozůstatky obřadů, jež dávaly průchod tendencím jindy zakázaným, nežádoucím.

² Weber, M.: *Economy and Society*. University of California Press, Berkeley 1978.

Abys mohl dítě v klidu vyrůst, aby si osvojilo, co si osvojit má, potřebuje uzavřené, stále prostředí, chráněné před vnějším chaotickým světem, dům nebo byt. Dítě ještě nemá dovednosti, jež by mu umožnily obsít v komplexním prostředí velkého světa. Děti se daří dobře v prostředí omezeném jen na několik pečujících osob, na několik místností, na nejbližší okolí bydliště. Následky citové depřivace dětí, které byly vychovány bez rodičovské péče, jsou dostatečně známe: Dítě vychovávané v nestabilním prostředí (např. předávané z rodiny do rodiny či z ústavu do ústavu) je také deprivováno. Moderní psychologický výzkum, zejména skandinávský, ukázal, že pro dítě je silně stresujícím zážitkem pouhé stěhování rodiny z místa na místo, i když se osoby, s nimiž je dítě v kontaktu, nemění.

Oběma zkušenostem (zkušeností obce a zkušeností rodiny) je společný zážitek domova. Každý máme nějaký původní domov, rodiny kraj, někteří lidé si k němu v průběhu života přidávají jiná místa, jiné kraje, na něž se cítí být vázání. Být někde doma znamená být v prostředí, které cítíme jako svoje, jako to pravé, to normální, i když jiným lidem se totéž prostředí jeví jako cizí, zvláštní. Ústav je vždycky pokusem o umělý domov, asyť má být sferou jistoty, a to i v těch případech, kdy byl vybudován proto, aby chránil společnost, nikoliv lidí, kteří v něm přebývají.

Jídelní stůl v ústavu pro léčbu lidí závislých na drogách. Srovnajte interiér jídelny s předchozím obrázkem.

Třetí archaickou zkušeností, protichůdnou, je vyobcování. Středověk měl své mikro-světy v klášterech a na hradech, jejich protipólem byla místa jasně vymezená, na nichž směli pobývat židé, cizinci, kacíři, nemocní (zejména malomocní), chudí a mrazi. Byly to v některých případech vesnice opuštěné po válkách, jindy ohrazené čtvrti měst,

zvláštní domy čili "špiátly", šlo-li o kacíře, i větší území, například horská údolí španělské přístupná z okolí. Vedle toho žili někteří vydědenci středověké společnosti osaměle nebo v tlupách jako lapkové, žebrači a tuláci, aniž by stále obývali jedno místo; byli stále "na cestě". Také středověká loď bláznů byla pohyblivým zařízením, do něhož mohla města, jimiž plavdlo proplouvalo, vylučovat nežádoucí lidi.

"Typickým vyděděncem středověké společnosti je cizinec. Jako primitivní společnost, jako uzavřená společnost středověký křesťanský svět odmítá tohoto většice nepatřícího ke známým společenstvím, tohoto nositele neklidu a neznáma. Svazí Ludvík se tím zabývá ve svých Ustanoveních v kapitole o 'cizím člověku' a charakterizuje ho jako 'člověka v zemi neuznaného'. Goslarský statut roku 1219 hází do jednoho pytle 'histrifony, kejklíře a cizince'. Cizinec je ten, kdo není věřící, poddaný, ten, kdo neodpovídá poslunosti, ten, kdo je ve středověké společnosti člověkem bez souhlasu', poběhlkem."³

Také v antice bylo vyhnanství, vyobcování, trestem za nejvážnější zločiny ohrožující stát. odsouzenec měl někdy na výběr mezi vyhnanstvím a sebevraždou (vzpomeňme Sokrata), přičemž se obě možnosti jevily jako stejně strašné. I v předcivilizovaných, ne-literárních lidských společnostech existovalo vyhnanství jako ekvivalent trestu smrti, exkomunikovaný člověk neměl bez podpory svého kmene naději přežít. Tato třetí zkušenost je negativem předchozích dvou. Právo patřit do obce a do rodiny může člověk získat a může být vyhnán do sféry neznáma, chaosu. Tam případně může se stejně postižení vytvořit miniaturní komunitu, která však s původní obcí komunikuje minimálně.

K ústavům, stejně jako k některým rodinám, obcím a státům, se váží *zakladatelské myty*, v nichž figurují hrdinské postavy. Stejně jako rodiny a státy, udržují ústavy svůj vnitřní řád soubory pozitivních a negativních *sankcí*. V ústavech, stejně jako v jiných organizacích, existuje *hierarchie společenských pozic*, formální nadřazenost se ovšem nemusí krytí s nadřazeností neformální. Ústavy mají svůj *folklor*, mají svůj *slovnik*, svou atmosféru, již je možno doslova cítit nosem. Vůči vnějšímu světu jsou více či méně uzavřené; vstup do nich je kontrolován. Mezi klienty a personálem existuje *hranice* jejíž obdoba je mezigenerační hranice rodinná. Přístupnost určitých míst v ústavu je regulována pravidly, která souvisí s hierarchií společenského postavení. V ústavech není ponecháno náhodě, kdo, s kým a kde může být v kontaktu.

Funkce ústavů můžeme nahlížet z perspektivy zájmu společnosti nebo z hlediska individua. V některých případech se oba zájmy shodují, jindy se různí. Jestliže se různí obvykle je to zájem společnosti, který dostává přednost, a klientovy možnosti volby s nůžují. Z hlediska individua je nejpodstatnějším parametrem ústavu respekt k osobní svobodě rozhodování. Ústav může přijímat klienty pouze na základě jejich uvědomělého souhlasu a klientovo rozhodnutí vsouput do ústavu může být prověřováno scéní prahí na nichž se klient vůči ústavu víc a víc zavazuje. (Tak postupuje i církev při přijímání do kláštera, zájemce pokrácuje od kandidatury k noviciátu, přes něj k docasným slibům a konečně dospěje ke slibům trvalým.) Na druhé straně může být vstup klienti nedobrovolný. Například psychiatrické léčebny jsou zařízeními, do nichž lze přijmá klienty proti jejich vůli, jsou-li "nebezpeční sobě a svému okolí"; rozhodnu o nedobrovolném vstupu přísluší pak lékař a má být potvrzováno soudním nebo státní

³ Le Goff, J.: *Kultura středověké Evropy*. Odeon, Praha 1991.

orgánem. Vězení je ústavem, do něhož se klient dostává za porušení zákonem definovaných norem chování. Klient tedy má ve své moci pouze to, zda normu dodrží či ne, pokud ji poruší, další proces na jeho vůli nezáleží.

Ústavy v nesléjné míře omezují klientovo soukromí. Dům s pečovatelskou službou pro staré občany je více činžovním domem s několika přidávanými službami (stravováním, lékařská péče, hygienická péče, kadeřník, prádelna) než klasickým starobincem. V domě s pečovatelskou službou žijí obyvatelé zcela po svém. Naproti tomu vězení nebo výchovný ústav mládeže ponechávají individu pro uplatňování osobních přání jen nepatrný prostor.

Omezování svobodné volby klienta a omezování soukromí klientů bývají často předmětem zvýšené pozornosti, někdy i kritiky, a to zejména ve společnostech, v nichž stojí vysoko ideál demokracie a maximální svobody individua.

Hlavní funkce ústavů je možno shrnout do tří bodů:

1. *Podpora a péče.* Tato funkce je v popředí v zařízeních poskytujících náhradu za nefunkční nebo chybějící rodinu (kojenecké ústavy, dětské domovy), v ústavech pro svobodné matky s dětmi, v zařízeních pro těžce mentálně nebo fyzicky hendikepované lidi, v domovech pro bezdomovce, v domovech dlehodců, v učeňeckých táborech, v nově zaváděných ošetrovatelských ústavech apod. Ve všech takových zařízeních je poskytováno chybějící zázemí či péče, bez níž se klient nemůže obejít. Kdyby tyto ústavy neexistovaly, kvalita života jejich klientů by byla nepřiměřeně nízká, v některých případech by nebyli schopni v běžných podmínkách přežít.

2. *Léčba, výchova a resocializace.* Tato funkce je v popředí v nemocnicích, léčebných a rehabilitačních ústavech, v zařízeních pro rizikovou mládež, v zařízeních pro propuštěné vězně atp. Společným jmenovatelem je úsilí o změnu stavu; předpokládá se, že klient opustí ústav v jiném stavu, než v jakém do něj přišel.

3. *Omezení, vyloučení a represe.* Tato funkce je v popředí ve věznicích, v psychiatrických zařízeních s nedobrovolnými pobyt, ve špěrných táborech pro uprchlíky apod. Kdyby tato zařízení neexistovala, společnost by byla ohrožena kriminálními osobami, lidmi tripciální akutní psychózou, neznanými cizinci.

Na okraj podotkneme, že by bylo možné uvažovat ještě o funkci *rekreační*; ta převažuje v pobytových zařízeních, jež nejsou v centru našeho zájmu (ozdravnovy, lázně, střediska vrcholového sportu, podnikové rekreační chaty atp.). Nicméně i v ústavu si člověk může odpočinout od "civilní" zátěže, od náročných podmínek, v nichž by byl jinak nucen žít.

Mohlo by se zdát, že každý existující ústav slouží jednomu účelu, který je někdy uveden i v jeho názvu. V dalších úvahách se budeme opírat o opačný předpoklad: o hypotézu, že každý ústav je nositelem všech vyjmenovaných funkcí, i když některé inzertuje a jiné spíše skrývá. Ukažme si zase na příkladu Odbočky pro rehabilitaci neuroz v Lobči, že tato hypotéza je nosná. V prvním plánu šlo o ústav léčebný, pacienti s nepsychotickými duševními poruchami v něm měli být *uzdraveni*. Pro sociálně slabé lidi i pro pacienty osamělé, případně intenzivně duševně strádající, měl ústav význam i jako *podpora*. Vazba takových pacientů na ústav trvala roky po skončení intenzivní léčby a projevovavala se dojížděním do Odbočky o víkendech; při těchto návštěvách jim stáčílo vidět známé prostředí a popovídat si s terapeutem, který právě sloužil. Režim v Odbočce nebyl prost *reprisivních* prvků, v ústavu se například každý večer v sedm

hodin zavíral hlavní vchod a pacienti nemohli ústav opustit bez vědomí personálu. Také účasti na všech programech byla teoreticky povinná, což se týkalo i společenských zábav, tance, sportu, psychoterapií, i práce. Přesto byli pacienti, kteří ve svování se svými běžnými životními stereotypy vnímali pobyt v Odbočce jako pozitivní změnu. Úředník mohl brát práci v parku a v lese jako *rekreaci*; student vítal odpočinek od přednášek a zkoušek, žena v domácnosti byla ráda, že její děti má na starosti matka a že si od nich může v ústavu na několik týdnů odpočinout.

Ústavy si rády vylepšují svou pověst zdůrazňováním funkce v našem výčtu druhé, transformační. Nelze v tom vidět pouze setrvačný vliv socialistických idejí, jejichž extremem byly utopie komunistů. Každý člověk, který je sám se sebou nespokojen, je přitahován myšlenkou, že existuje způsob, jak by mohl změnit svou povahu, svou kondici nebo svůj zdravotní stav. Také společnost negativně hodnotící určité chování ochotněj podporí ústav, který slíbí, že nežádoucí chování změni v chování žádoucí. (Připomeťme, že vězení se u nás do nedávna nazývalo napraveně-výchovným ústavem, i když ve skutečnosti bylo školou kriminality.) Represivní funkce ústavů je v moderních společnostech maskovaná, její veřejně přiznání by nepůsobilo dobře. Tak zvaný režim socialismus s touto funkcí počítal a mnoho typů institucí, počínaje pionýrskými tábory a konče domovy pro staré lidi, mělo režim přinejmenším polovojsenský. I v tzv. vyšpělych západních státech existuje dodnes množství institucí, které omezují své klienty více než je nutné a velmi se brání nezávislé inspekci, o níž se pokoušejí občanská sdružení nebo žurnalisté.

Samá povaha ústavní péče usnadňuje *zneužívání* a *znesnadňuje kontrolu*. Klient je do značné míry vydán všanc ústavnímu režimu a pro nezasvěceného, nezávislého pozorovatele mohou být skutečná pravidla vnitřního fungování ústavu dlouho nejasná. Personál má vždycky mocenskou převahu a je vždycky v pokušení ji zneužít. Zejména jsou-li klienty děti, mladiství, lidé mentálně hendikepovaní, velmi nemocní a staří. Personál může mti děni v ústavu natolik pod kontrolou, že se každá případná stížnost klienta může obrátit proti němu a vyvolat sankci, pro níž se vždycky dá najít vhodná záminka.

Přes tato rizika ústavní péče neseďlíme představu, že všechny formy ústavní výchovy a péče jsou přezřikem. Pro některé lidi jsou jednou možností umožňující důstojnou existenci. Uvažování, které v humanitárních disciplínách nyní převládá, zdůrazňuje, že přiměřená péče by měla být šita klientovi na míru, proto je k ústavní péči skeptické, někde až příliš. Není tomu dlouho, co byly v Itálii šmahem zrušeny tradiční psychiatrické ústavy. Při absenci alternativních zařízení nebylo těžké předpovědět následek: z duševně nemocných se stali bezdomovci a klienti sociálních služeb, jež však na tento typ klientely nebyly připraveny. Neuvážené rušení ústavů, prováděné pod praporem de-institucionalizační doktriny, není dobré ani pro klienty, ani neřeší společenskou potřebu. Je nutné počítat s tím, že moderní rodina je stále méně ochotna pečovat o své hendikepované členy a moderní společnost je stále náročnější, pokud jde o vzdělání, pracovní výkon a sociální chování. Lidi, kteří jsou v nějakém ohledu nedostateční, proto přibývá a ubývá tradičních zdrojů společenské opory. Ústavy by neměly šmahem zapíchnat; i na ně ovšem budou kladeny vyšší požadavky. Nesporně jsou sečteny dny těch ústavů, které se při přijímání klientů i při jejich propuštění opíraly o rigidní byrokratická kritéria. Také péče organizovaná tradičním, byrokratickým způsobem nemá budoucnost. Smysl budou mít jen ústavy odvozující svůj režim z individuálních potřeb klienta a pouze v minimální míře vůči němu uplatňující omezení.